

cumhuriyet ilahiyat dergisi 20, sy. 1 (Haziran 2016): 35-60

cumhuriyet theology journal 20, no. 1 (June 2016): 35-60

✿ Hakemli Araştırma Makalesi / Peer-reviewed Research Article ✿

Ana Hatlarıyla Hitit Dini

Outlines of The Hittite Religion

Kürşad Demirci *

Burcu Falay**

ÖZ

M.Ö. 2000 yıllarında Anadolu'ya gelen Hint-Avrupa kökenli Hititler M.Ö. 1650'de Kızılırmak Havzası'nda yer alan Hattuşa (Boğazköy) merkezli bir devlet kurmuşlardır. Orta Anadolu'da kurulan bu devlet ilerleyen süreçte büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Farklı etnik kökenlere sahip toplulukları bünyesinde

ABSTRACT

The Hittites who were origin of Indo-European and came to Anatolia occupied the region of Halys in central Anatolian around 1650 BC building Hattusa as a capital city. Expanding their territories into an empire they founded one of the most powerful states in their times and world. Including different

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Dinler Tarihi Bölümü.

Professor, Marmara University, Faculty of Theology, Programme in Philosophy and Religious Studies, Department of History of Religions.
Istanbul/Turkey (xyzmc2@yahoo.com).

** Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Dinler Tarihi Bölümü
Marmara University, Faculty of Theology, Programme in Philosophy and Religious Studies, Department of History of Religions.

Istanbul/Turkey (tahta.degirmen@hotmail.com).

◆ Bu makale "Hitit Toplumunda Din Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye, 2016) adlı çalışmamdan elde edilmiştir.

◆ *cumhuriyet ilahiyat dergisi*'nde yayımlanan makaleler, en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirilmesine tabi tutulur. Ayrıca intihal içermediği özel bir yazılım kullanılarak kontrol edilir.

◆ This article is extracted from my master thesis entitled "Religious Beliefs In Hittite People", (Master Thesis, University of Marmara, the Turkey, 2016).

◆ *cumhuriyet theology journal* uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. In addition, all articles are checked by means of a program in order to confirm they are not published before and avoid plagiarism.

barındıran Hititler kendilerini “Bin Tanrılı Halk” olarak adlandırmışlardır. Fethettikleri bölgelerin tanrılarını kendi tanrılarının arasına dâhil eden Hititler geniş bir tanrılar topluluğuna sahip olmuştur. Bu tanrılar arasında Hatti, Luvi, Pala, Sümer, Hurri, Asur, Babil ve Eski Hint kökenli tanrılar yer almaktadır. Boğazköy’de gerçekleştirilen kazılarda pek çok tapınak yapısının ortaya çıkarılması Hititlerin tanrılarına verdikleri önemi göstermektedir. Bu makalede kendisine kaynaklık eden arkeolojik ve filolojik verilerden yola çıkılarak bir devlet dini olan Hitit dini, Hitit dininin genel özellikleri, Hitit panteonunda yer alan tanrılar, bu tanrılar için yapılmış olan tapınaklar, tanrılar adına yapılan bayram törenleri, tanrılarının ve insanların konumu, büyü ritüelleri, fal ve kehanet uygulamaları, dualar ve mitolojik hikâyeler çerçevesinde ele alınmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: Tapınak, Tanrı, Bayram, Hitit, Hattuşa.

ethnic groups Hittites called themselves by the expression of “1000 Gods of Hatti”. Incorporating several local gods existed in the lands they conquered they have had a lot of gods or divines. Among these gods are gods of Hatti, Luvi, Pala, Sumer, Hurri, Assyro-Babylonian and ancient Indian. Many temples discovered in the Hattusa excavations are an important clue for their paying great respect to the gods. In this article benefiting from the evidences of archaeological and philological sources Hittite beliefs as a state religion and general aspects of this religion, gods in the pantheon, temples built for these gods, festivals devoted to these gods, the place of gods and humans, magic rituals, oracles, omens, prayers and mythological stories will be evaluated.

KEYWORDS: Temple, God, Festival, Hittite, Hattusa.

SUMMARY

Hittites, who are from origin of Indo-European, came to Anatolia around 2000 BC and established a powerful state choosing Hattusa as their capital city in central Anatolia. It lasted until approximately 1200 BC. Several reasons such as destructions of the sea peoples, famines and some revolts struck the Hittite Empire. After the fall of the empire some small city states called Neo-Hittite occurred in Southern Anatolia. They were powerful states extending from Northern Syria to Mesopotamia. They were comprised of different ethnic identities. This aspect of it can be seen in every field of the Hittite culture. Specifically the religion of the Hittites bears a lot of marks of it. They called themselves “people with 1000 gods of Hatti”. They added the gods they met into their pantheon. Pantheon of Hittites composed of gods of Hatti, Hurri, Luvi, Pala, Sumer, Babilonia,

Assyria, Ancient Indian. Religious attitudes of Hittites affected by different cultures show a polytheistic structure.

Sources of Hittite religion include many evidences of archaeology and philology such as temples, descriptions on palaces and cultic buildings, rock monuments, steles, sculptures, rythons and seals. There are festival texts, mythological texts, oracles and omens in the group of philological source.

Our main informations about religion of Hittites come from these sources. We see representations of gods of Hittites on descriptions in archaeological evidences. Our knowledge about some other cultic activities also comes from same source. Festival texts in the group of philological sources give us information especially about cultic activities. Another main source about gods of Hittites is the mythological texts. We are able to learn their views of the universe and the celestial realm by these mythological sources. It appears that the texts had been used in religious rituals too.

As understood from these sources, at the top of polytheistic religion of Hittites stand Sun Goddess of Arinna and Thunder God. Their pantheon also include a lot of gods from Hatti, Hurri, Luwi, Pala, Sumer, Babilonia, Assyria, Ancient Indian. Temples which are believed to be homes of gods were very important in daily life of Hittites. The excavations carried out in Hattusa testify to existence of many temples. Among these, Yazılıkaya Temple is of primary importance. The temple located two kilometers northeast of Hattusa includes descriptions of gods in Hittite pantheon. Besides Hattusa, archaeologists discovered many temples in Hittite sites such as Alacahöyük, İnandıktepe, Kuşaklı. Including a social structure as well as religious one, temples contained a lot of staff. A lot of documents were discovered which mention the businesses and responsibilities of these persons.

Relation between humans and gods necessitates some burdens on human side. If man couldn't do their duties for gods perfectly, they punish the human beings. One of the most important of these duties is festival rituals. Hittites have many rituals dealing with festivals. They were celeb-

rating these festivals in temples or sacred spaces in appointed times. Besides regular rituals, people were doing other activities such as dance, music, playing etc.

The magic concept in Hittite society can be divided into two types, white and black. Black magic was forbidden. Magical rituals had been done by persons who have mastered it. The rituals carried on generally outside settlements, far away from cities. Besides magical activities, oracles and omens were also spread. Fortune telling was also one of the important divine methods to solve problems in the Hittite society. Prayer texts which include a binding language between human and gods were also a prominent part of cultic life of the Hittites.

There is no detailed information about afterlife in this religion. After death ordinary people were believed to go under earth and royal personalities to be god to sky, divine realm. Evidence from burial sites has suggested that both interment and cremation were practiced. After burying, remaining relatives should pray for the departed lest they return into this world, otherwise they would harm to the living.

Another source that sheds light on the Hittite religion is mythological texts. From these kind of texts can be learnt about relations between gods and humans, etiological explanations dealing with nature and cosmogony. Myths had been used in the cultic rituals. Mythological texts belonging to Hittite religion come generally from Hatti, Hurri and Mesopotamia. One of the most important of those samples is the myth, called "The Missing God Telipinu". Telipinu got angry to something and disappeared suddenly. With his departure some troubles occur in the world. A lot of rituals had been practised in order to turn the god back from the place where he went and to revive the nature. These texts were also containing the names of gods.

It seems that the Hittites, coming from outside of Anatolia, included a lot of gods into their pantheon and composed them in their understanding of religion. So they built a syncretic system of beliefs. Most important part of cuneiform texts discovered in excavations shows the importance of religion in the Hittite society. Regular and appointed times for rituals were also important for Hittites. Otherwise gods would punish the people and send calamity upon them.

GİRİŞ

M.Ö. 2000 yılının başlarında Anadolu'ya gelen Hint-Avrupalı Hititler bölgede siyasi ve sosyal yönden güçlenerek Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlardır. Hitit Devleti'nin ilk kralı I. Hattuşili tarafından kurulan devletin başkenti Hattuşa (Boğazköy), Çorum ili'nin Sungurlu ilçesinde Boğazkale'de (eski adı Boğazköy) yer almaktadır. M.Ö. 1200'e dek varlığını sürdüren Hitit Devleti başkaldırıları, kıtlık, deniz kavimlerinin gelişi gibi nedenlerden dolayı yıkılmış ancak tamamen ortadan kalkmayarak bu yıkımın ardından güneydoğuda "Geç Hitit Devletleri" olarak adlandırılan Hurri, Luvi, Arami kökenli küçük devletçikler olarak varlığını devam ettirmiştir. Hem çivi yazısının hem hiyeroglif yazının kullanıldığı Hititlerde devlet arşivinden çıkan çivi yazılı belgeler ve hiyeroglif yazılı olan çeşitli eserler Hititlerin sosyal, siyasi, dini yaşamlarına dair önemli bilgiler vermektedir. Makalemizin konusunu oluşturan Hitit dinine dair bilgiler de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan arkeolojik verilerden ve filolojik veriler grubunda yer alan dini içeriği sahip çivi yazılı belgelerden edinilmektedir.

M.Ö. 2000'de Anadolu'da yaşayan Hititlerin farklı kültürlerle bir arada yaşaması dinsel yaşamlarını da etkilemiş böylece pek çok kültürün etkisi ile şekillenen politeist bir din meydana gelmiştir. Farklı kültürlerle hükmeden Hititler siyasi birliği ve merkezi gücü sağlamak için diğer kültürlerden aldıkları tanrıları kendi panteonlarına dâhil etmişlerdir. Bu süreçte özellikle Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'da yaşayan Hurrilerin etkileri yoğun bir şekilde kendisini göstermiştir. Farklı kültürlerle ait dini uygulamaların Hititlerde bir arada görülebilmesi bir senkretizm sürecinin varlığını da ortaya koymaktadır. Hitit panteonunda tanrılar Hurrice, Sümerce, Hattice isimler ile görülebilmektedir. Örneğin Fırtına/Hava Tanrısı Hattice Taru, Hurrice Teşup, olarak eşi Hattice Wuruşema, Hurrice Hepat olarak adlandırılmıştır. Bir devlet dini olan ve dini uygulamalara halkın katılımının olmadığı anlaşılan Hitit dini çok kültürlü bir yapı sergilemektedir.¹

¹ Meltem Doğan Alparslan, "Hitit Dini ve Tanrıları", *Hititolojiye Giriş* içinde, haz. Metin Alparslan (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2009), 119-120.

1. HİTİT DİNİNE KAYNAKLIK EDEN ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK VERİLER

Hititlere ait olan tapınaklar, mimari yapılarda görülen bezemeler, Hitit kaya anıtları, steller, Hitit heykelcikleri, madeni ve toprak kült kapları/ritonlar ve Hitit mühürleri Hitit dinine kaynaklık eden arkeolojik veriler grubunda yer almaktadır. Bu ürünlerde tanrı ve tanrıçalara, ritüellere, kült araç ve gereçlere ait tasvirlerle rastlanılmaktadır. Bir Hitit merkezi olan Alacahöyük'de bulunan ortostatlarda yer alan tasvirlerde dini ritüeller anlatılmaktadır. Diğer Hitit merkezlerinde kutsal sayılan ya da stratejik açıdan önemli olarak görülen yerlerdeki doğal kaya yüzeylerine işlenmiş olan kaya anıtlarındaki tasvirler de Hitit inanç dünyasını yansıtır niteliktedir. Bu alanda Fraktin Anıt'ı, İmamkulu Anıt'ı, Hanyeri/Gezbeli Anıt'ı, Gâvurkale Anıt'ı, Eflatunpınar Anıt'ı önemli eserlerdir. Çeşitli merkezlerde bulunmuş olan tanrı ve tanrıça heykelcikleri Hitit panteonunda yer alan tanrıların görünümüne dair bilgi vermektedir. Taş, kil, bronz, fildişi gibi maddelerden yapılmış olan heykelcikler grubunda örnek olabilecek olan Dövlek Heykelciği bronzdan yapılmış bir tanrı heykelciğidir. Tanrı ve tanrıça heykellerinin dışında hayvanlara ait heykelcikler de bulunmaktadır. Bunların arasında yer alan boğalar Fırtına/Hava Tanrısı'nın kutsal hayvanları olması dolayısıyla önemli bir yere sahiptir. Bu alanda diğer kaynaklardan olan ritonlar ve mühürlerde de yine çeşitli tanrıların, dini ritüellerin, kült objelerinin tasvirlerine yer verilmiştir. Törenlerde libasyon amaçlı kullanılan, altın, bronz, gümüş, taş ve toprak gibi maddelerden yapılabilen ritonların önemli örneklerinden biri Gümüş Geyik Ritonu'dur. Ritona işlenmiş olan tasvirlerde bir kült töreni anlatılmıştır. Değerli maddelerden ve topraktan yapılmış olan Hitit mühürlerinde de çeşitli tasvirler görülebilmektedir. Bu alanda önemli bir mühür örneği olan ve Hititlerin ölü gömme adetleri konusunda fikir veren Tyskiewicz Mührü'nde, ölü yakma sahnesi tasvir edilmiştir. Söz konusu ürünler üzerine işlenmiş olan tasvirler Hitit inanç dünyası hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Bu kaynakların dışında ikinci veri grubunu oluşturan filolojik veriler tanrı listelerine yer veren devlet antlaşmaları, kral yıllıkları, törenlerde yerine getirilecek uygulamaların ayrıntılı olarak anlatıldığı bayram metinleri, Anadolu, Mezopotamya kaynaklı Hatti, Hurri kökenli Hititçe çevirisi ile Akadça, Hurrice mitolojik metinler, dualar, kötülüğü uzaklaştırmak

amacıyla yapılmış olan ritüellerin anlatıldığı büyü ritüel metinleri, tanrısal iradeyi çıkarmaya yönelik olan fal ve kehanet metinleri, tapınak ve saraylarda görevli olanlar için hazırlanan talimatnameler, başkent Hattuşa'da ve diğer Hitit yerleşmelerinde kutlanan bayramlar ve şehirlerde saygı gösterilen tanrıların kültüne dair bilgiler içeren kült envanter metinlerinden oluşmaktadır. Yukarıda belirtilen arkeolojik ve filolojik veriler Hitit dinine dair bilgileri sunan kaynaklardır. Hititlerin dinsel yaşamlarını ortaya koyabilmek bu verilerin değerlendirilmesiyle mümkün olabilmektedir.

2. HİTİT PANTEONU

Kendilerini "Bin tanrılı halk" olarak adlandıran Hititler imparatorluk olma sürecinde karşılaştıkları pek çok kültürün etkisi ile geniş bir panteona sahip olmuşlardır. Önceleri farklı toplulukların kültürel ve dini özellikleri hoşgörü çerçevesinde kabul edilirken bu eylem daha sonra siyasi bir eyleme dönüşmüş ve fethedilen yerlerin tanrıları panteona dâhil edilmeye başlanmıştır. Tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olan ve öldükten sonra tanrılaşan Hitit kralları aynı zamanda baş rahip sıfatı ile dini otoriteyi kullanarak merkezi otoriteyi de sağlamışlardır. Fethedilen ülkelerin yerel tanrılarının heykellerinin alınıp Hitit tapınaklarına yerleştirilmesi sonucunda panteondaki tanrı sayısı artmıştır. Hitit kralı I. Hattuşili döneminde Kuzey Suriye'den getirilen tanrı heykelleri dini bakımdan taklit edilmiştir. Bu dönemde Fırtına Tanrısı, Güneş Tanrıçası ve kızları Mezzulla dışında geniş bir tanrı topluluğu görülmemektedir.²

Eski Hitit Dönemi'nde (M.Ö. 1600-1450) Hitit panteonunun ilk tanrılarını Hititlerden önce Anadolu'da var olan Hattilere ait tanrılar oluşturmaktayken Güney Anadolu, Kizzuvatna geleneği ve Kuzey Suriye panteonu da bu alanda etkisini göstermiştir. M.Ö. 1400'lerde başlayan Hurri etkisi ile M.Ö. 13. yüzyıl'ın sonunda Hitit panteonu Hurri panteonuna dönüşmüştür.³ Birbirine benzer özelliklere sahip pek çok tanrının panteonda

² Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003), 80.

³ Volkert Haas, "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob (Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002), 438., J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, trc. Esra Davutoğlu (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2013), 124.

yer alması karışıklığa neden olacağı için bunun önlenmesi amacıyla tanrıların isimlerinin önüne yöre isimleri eklenmiş ve yabancı tanrılar adına yapılan törenlerde tanrıların buldukları yerin dili kullanılmıştır.⁴ Hitit panteonunda Hatti, Luvi, Pala, Sümer, Hurri, Asur, Babil ve Eski Hint kökenli tanrılar yer almaktadır.⁵ Bu tanrılardan Taru-Wuruşema, Telipinu, Hatepinu, Mezzulla, Zintuhi, Şulinkatte, Wurunkatte, Katahzipuri, Lelvani, İşduştaya, Papaya Hatti kökenli; Teşup, Hepat, Şarruma, Şauşga Hurri kökenli; İştär, Damkina, Şamaş, Aya, Sin, Ningal Sümer kökenli; Şiu, Halki, Pirwa, Şiwat, İşpant Hitit kökenli; İndra, Mitra, Varuna, Nasatya Hint kökenli tanrılar iken Luvi kökenli tanrılar çoğunlukla Hattuşa dışındaki merkezlerde tapınım gören ve adları genellikle sihir ve büyü törenlerinde geçen tanrılardır.⁶ Ayrıca Hannahanna, Kamruşepa, Yabanıl Hayvanların Hanımı Teteşhapi, Halmaşuitta, Tanrı Kurunta, yeraltı tanrıları olan Lelvani, İşduştaya, Papaya, Ateş Tanrısı Akni, Aşk tanrıçası ve kehanet uygulamalarının koruyucusu İşhara, Tanrı Kumarbi, bir Luvi tanrısı olan Santas, Pınar Tanrıçası Hatepuna gibi tanrılar da panteonda yer alan diğer tanrılardır.⁷ Devletlerarasında yapılan antlaşmalarda ilahi onayın sağlanması amacıyla antlaşmaların sonuna konan yemin şahidi tanrıların listeleri diğer tanrıların isimlerini içermektedir.⁸

Hitit panteonunun başında Fırtına/Hava Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası yer almaktadır. Bu tanrı çiftinin oğulları Nerik ve Zippalanda şehirlerinin fırtına tanrıları, kızları Mezzulla, torunları Zintuhi ve Fırtına

⁴ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, trc. Müfit Günay (Ankara: Dost Kitabevi, 2003), 150-152.

⁵ Meltem Doğan Alparslan, "Bin Tanırlı Halk", *National Geographic Türkiye*, sy. 57 (Ocak 2006): 79., Volkert Haas, *Hethitische Berggötter Und Hurritische Steindämonen, Riten, Kulte und Mythen, Eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen* (Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1982), 22-37.

⁶ Ali M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1* (İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982), 78.

⁷ Stefano De Martino, *Hititler*, trc. Erendiz Özbayoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006), 92., A. M. Dinçol, 77-78., Oliver Robert Gurney, *Hititler*, trc. Pınar Arpaçay (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2001), 118., Hayri Ertem, "Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türklere, Osmanlılara ve Günümüz Anadolusuna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-I", *Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)*, c. 6, sy. 2 (2003): 58-59., A. Tuba Ökse, "Eski Önasya'dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, sy. 6 (2006): 67.

⁸ Rukiye Akdoğan, "Hitit Devlet Antlaşmaları, Devletin Dili", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, sy. 13 (Ocak 2010): 101.

Tanrısı'nın başka bir oğlu olan Bereket Tanrısı Telipinu bu tanrı ailesinin üyelerini oluşturmaktadır. İmparatorluk döneminde yoğun olarak görülen Hurri etkisi ile beraber isimlerde değişiklikler meydana gelmiş böylelikle söz konusu tanrı çiftinin isimleri Teşup ve Hepat, oğulları Şarruma olarak anılmaya başlanmıştır.

Hitit panteonunda yer alan tanrıların 600 kadarının ismi bilinmektedir. Oldukça fazla sayıdaki tanrının varlığı eşyaların ve nesnelerin tanrılaştırılmasına bağlanmıştır. Buna göre bütün tanrıların tapınaklarının ya da kültünün olmaması huvaşi taşı olarak adlandırılan stellerle temsil edilmiş olabileme ihtimallerini ortaya koymaktadır.⁹ Tanrı gibi görülen huvaşi taşları tapınağın kutsal yerinde ya da açık havada dağ, nehir kenarı, tepe, koru gibi yerlerde bulunabilmektedir. Bu taşlara tanrı muamelesi gösterilmekte yıkanıp, yağlanmakta, giydirilip kendilerine yiyecek ve içecek sunulmaktadır. Söz konusu taşların etrafında törenler de düzenlenmiştir.¹⁰

3. TANRI TASVİRLER

Hitit panteonunda yer alan tanrıların tasvirlerine hem arkeolojik hem de filolojik verilerde rastlanabilmektedir. Buna göre Hitit tanrılarının görsel olarak tasvirlerini veren en iyi örnek başkent Hattuşa'nın 2 km kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'dır. Bu tapınak'ta yer alan kabartmalar Hitit Devleti'nin resmi tanrılar topluluğunu oluşturmaktadır. Arkeolojik veriler üzerindeki tasvirlerde tanrılar genellikle bir adımları önde durur vaziyette ayakta, üstlerinde kısa bir etek ayaklarında sivri uçlu ayakkabılar başlarında üzerinde farklı sayıda boynuzun olduğu şapka ile tasvir edilmişlerdir. Bellerinde takılı olan kemerin üzerinde kabza ucu hilal biçimli bir hançer veya ellerinde tanrılık alametleri olan silah ya da sembolleri taşımaktadırlar. Genellikle geniş bir yüze, iri kulak, burun ve gözlere sahiptirler. Yüzlerinde hafif bir tebessüm görülmektedir. Tanrılar da takı olarak halka küpe bulunmaktadır. Tanrıçalar başlarında polos adı verilen tepesi köşeli yüksek silindirik geniş bir yuvarlak başlık ve uzun kollu pilili uzun elbise ile tasvir edilmiştir.¹¹

⁹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, 76.

¹⁰ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 172.

¹¹ Önder Bilgi, *Anadolu'da İnsan Görüntüleri, Klasik Çağ Öncesi* (İstanbul: Aygaz, 2012), 410.

Tanrı tasvirlerinin verildiği yazılı belgelerde ise tapınak ve şehirlerde bulunan kült tasvirlerine dair bilgiler bulunmaktadır.¹² Tanrı tasvirleri insan biçiminde değerli veya yarı değerli metallere, ya da altın, gümüş, kalay kaplamalı tahtadan yapılmışlardır. Altın ve gümüş diskler olarak tasvir edilen Arinna ve kızı Mezzulla'nın dışında Alacahöyük kabartmalarında Fırtına Tanrısı bir boğa ile tasvir edilmiştir. Tapınağın kutsal yerinde ya da dağ, su kaynağı, nehir, koru, tepe gibi açık havada bulunan ve buldukları bölgeyi kutsal bir bölge haline getiren huvaşi taşları da tanrı gibi görülmüş ve belirli bir tanrıyı temsil etmişlerdir.¹³

4. HİTİT TAPINAKLARI

Dinin temel unsurlarından ibadetin gerçekleştirildiği mekânlar olan tapınaklar Hitit dünyasında önemli bir yer tutmuştur. Başkent Hattuşa'da yapılan kazılar sonucunda 30'dan fazla tapınak yapısının ortaya çıkarılması Hititlerin tanrılarına verdikleri önemi gösterir niteliktedir. Tapınaklar tanrının evi olarak görülmüşlerdir. Tapınak kelimesinin Hititçe karşılığı Ékarimmi-/ Ékarimna'dır.¹⁴ "Tanrının evi", anlamında É.DINGIR-LIM, tapınağın belirli bir tanrıya ait olması durumunda da É DUTU, É DİŞKUR gibi ifadeler kullanılmıştır.¹⁵

Aşağı ve Yukarı Şehir olarak iki bölümden oluşan başkent Hattuşa'da Aşağı Şehir'de Hitit panteonunun baş çifti olan Fırtına/Hava Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na ait olan 1 no'lu Büyük Tapınak yer almaktadır. Diğer tapınaklar Yukarı Şehir'de bulunmaktadır. Ortaya çıkarılan tapınakların hepsinin hangi tanrıya ait olduğu bilinmemektedir. Tanrılar tapınaklarda heykelleri aracılığıyla temsil edilmişlerdir. Hitit tapınakların genel özelliklerine bakıldığında kapı döşemeleri, merdiven, avlu, avlu geçidi, hilammar, en kutsal yerin ön odaları É. ŠÀ en kutsal yer, en kutsal yerin dip odaları ve yan odaları Hitit tapınaklarında görülen benzer özel-

¹² H.G. Güterbock, "Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları", *Belleten*, c.7, sy. 26, (1943): 278.

¹³ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 172-173.

¹⁴ Meltem Doğan Alparslan, "Hitit İnanç Sistemi", *Arkeo Atlas, Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, sy. 1 (2011): 271.

¹⁵ Rudolf Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, trc. Beral Madra (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 450. (9. Dipnot)

likleridir. Ayrıca 1 ve 5 no'lu tapınaklarda tek odalı avlu yapısı da görülmektedir.¹⁶ Tapınakların hem kendi çevresinin sur ile hem de tapınak alanının temenos ile çevrilmiş olmasının yanında tapınakların aynı yöne bakmadıkları 1 no'lu tapınağın kuzeye, 2 no'lu tapınağın güneye, 3 ve 4 no'lu tapınakların kuzeye, 5 no'lu tapınağın ise doğuya baktığı görülmektedir.¹⁷

Diğer Hitit tapınaklarından farklı özelliklere sahip olan Yazılıkaya tapınağı bir açık hava tapınağıdır. Boğazköy'ün 2 km kuzeydoğusunda yer alan tapınağın kaya duvarlarına Hitit panteonundaki yer alan tanrı ve tanrıçaların kabartmaları işlenmiştir. A ve B odası olarak ayrılan tapınağın A odasının duvarlarında iki sıra halinde tanrı ve tanrıça, ana sahnede Fırtına tanrısı Teşup ve Hepat, onların karşısında da Hitit kralı IV. Tuthaliya'nın kabartmaları yer almaktadır. B odasının girişinde iki demon kabartması, yan duvarlarında on iki tanrı tasviri bunların karşısında koruyucu tanrısının ensesine sarıldığı ve bileğinden tuttuğu kral Tuthaliya ve kabzasında dört aslan ve bir tanrı başının olduğu yere saplı bir kılıç kabartması ve kral Tuthaliya'ya ait kartuş bulunmaktadır.¹⁸ B Odası ölü kültü ile ilişkilendirilmiştir. Yeraltı tanrıları ile ilgili bir Hitit metninde rahibin yeraltı tanrılarının kılıç biçiminde heykellerini yapması ve bunları yere sabitlemesi anlatılmıştır. Kuşların yeraltı tanrılarına kurban edilmesi bağlamında odayı çevreleyen kayalarda on dört büyük çivi ile yere sabitlenen bir kuş iskeleti bulunmuştur.¹⁹ IV. Tuthaliya tarafından yapılan tapınağın AN.TAḪ.ŞUM törenleri ya da kralların ölü kültü törenleri için yapıldığı düşünülmektedir.²⁰

Başkent Hattuşa'da bulunan tapınakların dışında Alacahöyük, İnandıktepe, Kuşaklı, Oymaağaç Höyük, Çadır Höyük, Karahna, Hüseyindede gibi Hitit merkezlerinde de tapınak yapıları ortaya çıkarılmıştır. Bir tapınak'ta birden fazla tanrı tapınım görmekle beraber her tanrı için ayrı

¹⁶ Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 464-465.

¹⁷ Gurney, *Hititler*, 127.

¹⁸ Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 456.

¹⁹ Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, 44-146, Kurt Bittel, *Hattusha, Capital of the Hittites* (New York: Oxford University Press, 1970), 110.

²⁰ A. Muhibbe Darga, *Hitit Sanatı* (İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992), 154.

tapınak bulunmamakta yalnızca önemli tanrıların tapınağı bulunmaktadır. Diğer tanrılar için daha küçük yapılar, steller, kutsal taşlar ya da kollar kullanılmıştır.²¹

Tapınaklar dini bir merkez olmalarının yanı sıra sosyal ve ekonomik bir boyut da taşımaktadır. Tapınaklarda çok sayıdaki tapınak personeline ait yapılar ve depolar bulunmaktadır. Tapınak ve tanrı görevindeki tüm tapınak personeli LÚ.MEŞ *hılammati*- ismi ile ifade edilmiştir.²² Tanrılara karşı olan sorumlulukların tam zamanında düzgün olarak yerine getirilmesi için çok sayıda görevliye ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle tapınaklarda rahip ve rahibeler, zanaatkârlar, çiftçiler, mutfak görevlileri, çobanlar, nöbetçiler gibi görevliler yer almaktadır. Ayrıca tapınak görevlilerine yönelik olarak düzenlenmiş olan talimatnameler ile bu kişilerin görev ve sorumlulukları belirlenmiştir.

Tapınaklarda ya da açık havada gerçekleştirilen dini törenlerde tanrılara karşı olan sorumluluklar yerine getirilmektedir. Kendilerine yapılan kurban sunuları ile tanrıların hoşnut edinilmesi amaçlanmıştır. Bu sayede tanrılar insanlara yardım etmektedirler. Köle ve efendisi arasındaki ilişkiye benzeyen tanrı ve insanlar arasındaki ilişkide her iki tarafın da sorumlulukları bulunmaktadır. İki taraftan birinin bu sorumlulukları yerine getirmemesi durumunda bazı olumsuzluklar meydana gelebilmektedir. İnsanlar ile aynı ruha sahip olan tanrılar isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda insanlar gibi tepki göstermektedir.²³ Tanrılar adına yapılan bayram törenlerinin düzenli olarak kutlanmasına, tanrılara yapılması gereken sunuların uygun olarak yerine getirilmesine, tapınakların temizliğine ve güvenliğine insanların dikkat etmesi gereklidir. Tapınak personeline yönelik olarak hazırlanmış olan talimatnameler bu konuda yapılması gerekenleri ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Yabancı kimselerin giremediği

²¹ Jürgen Seeher, "Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob (Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002), 450.

²² Muhibbe Darga, "Hitit Çivi Yazısı Belgelerinde Geçen LÚ.MEŞ *hılammati*- Kelimesinin Anlamı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 1 (1970): 130.

²³ Aygül Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985), 3.

tapınaklara tapınak personeli ve dini törenlere katılacak olan kişiler girebilmektedir.²⁴ Söz konusu talimatnameler insanlar ve tanrılar arasındaki ilişkiye de ışık tutmaktadır.

5. HİTİT BAYRAMLARI

Toplumların hayatında dini ve sosyal olarak önemli bir yere sahip olan bayramlar Hitit toplumunda da sayılarının çokluğu ile dikkat çekmektedir. Tanrılara karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluklardan biri olan ve yılın belirli zamanlarında kutlanarak tanrılarının himayesinin sağlandığı bayram törenleri genellikle tapınaklarda gerçekleştirilmiştir. Bu törenlere kral ve kraliçenin yanında devletin üst düzey yetkilileri, yabancı ülkelerin temsilcileri, kralın özel hizmetkârları katılmıştır.²⁵

Hititçe metinlerde bayram sözcüğü Sümerce ideogram EZEN ya da EZEN₄ ile Akadçası *isinnu* ile gösterilmiştir.²⁶ Hitit arşivlerinde ele geçen bayram törenlerinin anlatıldığı metinler törende yapılan uygulamalar ile ilgili açıklayıcı olarak bilgi vermektedir. Bu belgeler Hititçe olmakla birlikte Hattice, Palaca, Luvice, Hurrice ve Babil dilinde de metin ve metin bölümleri de bulunmaktadır. Bu dillerde yazılan metinler ezberden okunan, ilahi ve yakarış türünde tüm ya da parçalar halinde ele geçen metinlerdir. Orta Anadolu'nun kuzeyine özgü geleneklere dayanan Hattice ve Palaca belgeler Eski Hitit kültürüne aittir. Güney Anadolu kökenli olduğu düşünülen Luvice belgeler M.Ö. 14. ve 13. yüzyıl'da çoğalmaya başlamıştır. M.Ö. 15. yüzyıl'da görülen Hurri ve Mezopotamya etkisi Büyük İmparatorluk Dönemi'nde daha da güçlenmiştir.²⁷

²⁴ Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni*, 156-177., Aygül Süel, "Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 2 (1990): 519-522.

²⁵ Özlem Sir Gavaz, "Hititlerin Bin Tanrılı Yolculuğu Hac", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, sy. 41 (Eylül-Ekim 2014): 52-53.

²⁶ Hans Gustav Güterbock, "Some Aspects Of Hittite Festivals", *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock* içinde, eds. Harry A. Hoffner-I. L. Di-amond (Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997), 87.

²⁷ Stefano De Martino, "Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob (Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002), 445., De Martino, *Hititler*, 93.

Bayram törenleri içinde yılın belli zamanlarında tekrarlanan sabit bayramların dışında altı ya da dokuz yılda bir kutlanan bayramlar, yılın belli dönemlerinde bir mevsimde ya da ilkbaharın, sonbaharın başlangıcında tarımsal üretime bağlı olarak yapılan bayramlar bulunmaktadır.²⁸ Resmi takvimde yer alan 165 kadar bayramın yanı sıra yerel topluluklara ait kırsal şenlikler de yapılmıştır.²⁹ Çok sayıda bayram kutlamasına sahip olan Hititlerde öne çıkan bayramlar ise şu şekildedir;

İlkbaharda kutlanan önemli bayramlardan biri olan AN.TAḪ.ŞUM Bayramı 38 gün sürmektedir. I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1355-1320) döneminde başlanan bayram kutlamalarının M.Ö. 15. yüzyıl'a kadar geri gidebilme ihtimali bulunmaktadır. Bu bayram hakkında bilgi veren metinler IV. Tuthaliya dönemine tarihlenmiştir. Bayram sırasında ülkedeki başlıca merkezleri kapsayan bir kült gezisine çıkılmaktadır.³⁰ AN.TAḪ.ŞUM Bayramı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Hatti ülkesi tanrıları için kutlanmaktadır.³¹ Sonbaharda kutlanan ve "hız bayramı" olarak da anılan Nuntariyaşa Bayramı, İmparatorluk Dönemi'nin başlarında kutlanmaya başlamıştır. Hatti geleneğine ait olan Purilliya Bayramı'nın adı Hattice *purilli(ya)*, "toprak" kelimesinden gelmektedir. Yılın başında kutlandığı düşünülen bayramın kutlamalarında yılan İlluyanka'nın Fırtına Tanrısı ile olan savaşının konu edildiği mit okunup temsil edilmektedir. Mit'te Fırtına Tanrısı'nın yenilgisi ve tanrısal gücünü yeniden elde edişi anlatılmaktadır.³² Haşşumaş Bayramı, üreme bayramı olarak adlandırılmaktadır.³³ Hatti kökenli bir başka bayram Ay Bayramı'dır.³⁴ Yıl Bayramı'nda, Hatuşa, Katapa, Ankuva kentleri ziyaret edilmektedir.³⁵

²⁸ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, 445.

²⁹ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 205.

³⁰ De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, 445-447.

³¹ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 211.

³² De Martino, *Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi*, 447.

³³ Sedat Alp, *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap* (Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999), 24.

³⁴ Yasemin Arkan, "Hitit Kültünde Bir Görevli: ^{LU}tazzelli-", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002* (Ankara: Nokta Ofset, 2005), 71-72.

³⁵ Gavaz Sir, *Hititlerin Bin Tanırlı Yolculuğu Hac*, 61.

Bu bayramların dışında oldukça kalabalık olan Hitit bayram takviminde “Tahıl Yığını Bayramı”, “Orman Bayramı”, “Tarla Sürülmesi Bayramı”, “Bağbozumu Bayramı”, “Meyve Toplama Bayramı”, “Orak Bayramı”, “Harman Bayramı”, “Yıkanma Bayramı”, “Dağa Götürme Bayramı”, “Yaşlı Adamların Bayramı”, “Temiz Rahibin Bayramı”, “Uzak Yerlerdeki İnsanların Bayramı”, “Geyik Bayramı”, “Upati Adamlarının Bayramları”, “Çoğunluğun Bayramları”, “Riton Bayramı”, “Süt Bayramı”, “Kap Bayramı”, “Rozet Bayramı”, “Kutsal Rahip Bayramları”, “İhtiyar Adamların Bayramları”, “Yatağa Götürme Bayramı”, “Barış, Sakinleşme, Yatışma Bayramı”, “Yukarı Yerleştirme”, “Hediye Verme Bayramı” gibi bayramlar bulunmaktadır.³⁶

Tapınakların dışında dağ, vadi, kaynak gibi kutsal sayılan bazı açık hava alanlarında da kutlanabilen bayram törenlerinde törenin yapılacağı yerin uygun olmaması ya da düşman saldırısına maruz kalması durumunda o yerin bir maketi yapılmış ve uygulamalar bu maketin önünde gerçekleştirilmiştir.³⁷ Bayramlarda pek çok görevli yer almaktadır. Kutlamalarda kurban sunumlarının dışında, çeşitli oyunlar, müzikler ve danslar da görülmektedir. Bayram törenlerinde gerçekleştirilen ve kurban törenleri ile bağlantılı olan ve dinsel bir anlam taşıyan kült yemekleri aracılığıyla tanrılar ve insanlar aynı ortamda yemek yemektedir.³⁸ Tapınak görevlilerine yönelik hazırlanmış direktif metinlerinde bayramların zamanında ve kurallarına uygun olarak kutlanması ve tanrıların isteğine göre hareket edilmesi gerekliliğinden bahsedilmiştir.³⁹

6. BÜYÜ RİTÜELLERİ

Hititler’de içinde dansın ve çeşitli eylemlerin olduğu uygulamalardan biri de büyü ritüelleridir. Kişiyeye yönelik olan büyü ritüellerinde müzikler, danslar, büyülü sözler ve adaklar görülmektedir. Bu ritüellerde gerçekleştirilen büyülü uygulamalar ile bir sonuca ulaşmak amaçlanmıştır.

³⁶ Muhibbe Darga, *Karahna Şehri Kült Envanteri XXXVIII 12* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973), 13-27., A. M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 86., Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni*, 27-29, 111-114, 150-151, 159-16, Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, 98.

³⁷ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, 91.

³⁸ Haas, *Hitit Dini*, 441.

³⁹ Süel, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile ilgili Bir Direktif Metni*, 47-51.

Bu işlemler esnasında bazı kült araç ve gereçlerinden, nesnelere, ipliklerden yararlanılmıştır.⁴⁰

Hattuşa'da M.Ö. 16. yüzyıl'ın ortalarında başlayan M.Ö. 1200 yıllarından sonra da devam eden Babil etkisinin görüldüğü büyü ritüellerinde büyü ayin töreni anlamında Hititçe "aniur" büyü anlamında "aluvanzatar" sözcüğü kullanılmıştır.⁴¹ Büyü ritüelleri "Yaşlı" olarak anılan (MUNUSŪ.GI, hit. hasava-) kişinin dışında uğursuz büyü kovucu rahip, falcı, hekim, saray ya da tapınak yapılarının hizmetinde bir rahip tarafından yönetilmiştir. Büyü töreninin yapılmasını isteyen kişi EN SİSKUR "ayin törenin efendisi" olarak anılmıştır. Bu kişi kral, kraliçe, krallık ailesinin bir üyesi, üst düzeyden bir kişi ya da sıradan biri de olabilmektedir.⁴² Büyü kavramının Hititlere Anadolu'nun güney ve güneydoğusunda yer alan Hurrice ve Luvice konuşulan bölgelerden özellikle Kizzuvatna'dan geldiği görülmektedir.⁴³ Ak büyü ve kara büyü olarak iki türde yapılabilen büyülerden kara büyü olumsuz sonuçlar doğurması nedeniyle yasaklanırken ak büyü yaygın olarak kullanılmıştır.

Büyüye çeşitli hastalıklar, adam öldürme, büyü, dedikodu, lanet, yeni doğan çocuğa ad verme, askeri sefere çıkmadan önce yapılan ayinler, tapınak tamiri, kralın tahta çıkması, mezarların kirletilmesi, yalan yere yemin etme, yemini çiğnemesi, yakın akrabalar arasında cinsel ilişki, beşikte çocuk değiştirme, aile bireyleri ya da arkadaşlar arasındaki geçimsizlik, üzüm bağlarının verimsizliği, kralın öfkelenmesi, tanrı adına yeni bir tapınağın yapılması, gibi nedenlerle başvurulmuştur.⁴⁴

Büyü ritüelleri genellikle yerleşim dışında ve temiz bir yerde gerçekleştirilmektedir. Ritüel için gerekli olan malzemeler kurban sahibi tara-

⁴⁰ Jörg Klinger, "Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri, Büyü Ritüellerinin Hititler'deki İşlevi ve Önemi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob (Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002), 456-457.

⁴¹ De Martino, *Hititler*, 100., Klinger, 456., Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 3*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005), 87.

⁴² De Martino, *Hititler*, 101.

⁴³ Esmâ Reyhan, "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, c. 2, sy. 3 (Kış 2008): 228.

⁴⁴ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, 101-102.

fından karşılanmıştır. Yapılan ritüelin sonunda ritüeli yapan kişi malzemeleri almaktadır. Ritüelin ana ögesi olan ritüelin yapıldığı kişi ya da nesneyi sembolize eden nesne ritüelin ardından kirlenmiş olarak kabul edildiği için uzaklaştırılması gerekmektedir. Çeşitli yöntemlerle yapılan uzaklaştırma işinde nesne bazen gömülürken bazen de küçük bir kayığa konulup nehre bırakılmaktadır. Bu nesnenin hayvan olması durumunda (genellikle kuş) hayvan azad edilebilmektedir. Ritüelin sonunda kurban sahibi yıkanıp temizlenmekte ve okunmuş yağlarla kutsanırken yapılan dualarla da ritüel sona ermektedir.⁴⁵

Büyü ritüellerinin uygulanması esnasında benzetme, temas, yerine geçme gibi çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Benzetme yönteminde örneğin dökülen su, kırılmış kap gibi olgularla kötülüğün kişiyi terk etmesi arasında benzetme yoluyla ilişki kurulurken temas yönteminde düğüm atılan renkli iplikler kişinin üzerine yerleştirilmiştir.⁴⁶ Yerine geçme yönteminde kurban sahibinin yerine geçme şeklinde yapılan uygulama "*tarpalli*" ve "*nakkušši*" olarak iki farklı şekilde uygulanmaktadır. Buna göre "*tarpalli*", ritüellerde kurban sahibinin yerine vekil olarak geçen canlı ve cansız nesnelere birlikte bunlar üstlerine aldıkları kötülüklerle birlikte yok edilmektedir. "*Nakkušši*", kendine yüklenen kötülükleri uzaklara taşımaktadır. Bunlar *tarpalli*'ler gibi yok edilmeyip özellikle serbest bırakılarak kötülükleri kurban sahibinden uzağa taşırlar. Her iki türde de insanın kullanılabildiği görülmektedir.⁴⁷

7. KEHANET ve FAL

Hititler'de büyüünün dışında tanrıların iradesine yönelik olarak yapılan kehanet ve fal uygulamaları da bulunmaktadır. Kehanet yoluyla kötü olaylar öngörülüp nedenleri bulunmaya çalışılmıştır. Kehanet (hit. şagai=GIŞKIM), tanrıların kendiliğinden verdikleri işaretlerle, hayvanların iç organlarının incelenmesi ile yapılırken, fal ise insanların kendileri

⁴⁵ Klinger, 457., Esmâ Reyhan, "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme", *Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)* 6, sy. 2 (2003): 115-142., Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, trc. Erendiz Özbayoğlu, (Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992), 217.

⁴⁶ De Martino, *Hititler*, 101-102.

⁴⁷ Reyhan, *Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme*, 129-134.

adına tanrıların aldıkları kararları önceden öğrenmek için uyguladıkları yöntemler ve oluşturulan işaretlerin yorumlanması ile uygulanmıştır.⁴⁸

Genellikle Akadça olan kehanet metinleri Akadça'dan Hititçe'ye çevrilmiştir. Danışıldıkları anda yazılan Hititçe metinler de bulunmaktadır. Kehanetler Babil'den Hurriler aracılığıyla Hititler'e geçmiştir. Hititler'de Babil kökenli kehanetlerin yanında astrolojik kehanetler, hayvanların iç organlarına, çocukların doğumlarına, insan fizyonomisine ve hayvanların davranışlarına bakılarak yapılan ve rüya yorumlarına ve takvime dayalı kehanetler görülmektedir. Mezopotamya kehanetlerinde olduğu gibi bir kez görülen bir işaretin hep aynı şekilde devam edeceğine dair düşünce Hititler'de bulunmamaktadır.⁴⁹ Kehanet soruşturmalarında tanrıların verdiği ve uzmanlar tarafından yorumlanan cevaplarda olumlu bir kehanet evet, olumsuz bir kehanet hayır cevabı ile karşılanmıştır.⁵⁰ İyi yorumlanan işaretler "GİSKİM SİG 5", kötü olarak yorumlananlar "GİSKİM HUL" olarak adlandırılmaktadır.⁵¹

Tanrıların isteklerinin bulunmasında, kızgınlıklarının nedenlerinin araştırılmasında, çeşitli soruların yanıtlarında, hastalıkların nedenlerini bulmada, özel yaşama dair sorularda, saray entrikalarında, askeri ve siyasi eylemlerde fal yöntemi kullanılmıştır. Kullanılan fal türleri arasında KİN (talih falı), MUŞEN (kuşların uçuş falı), KUŞ (et falı), MUŞEN HURRI (kızıl keklilik falı), MUŞ (su yılanı falı) gibi fal türleri bulunmaktadır. Fal sorusunun sonunda falın cevabı olumlu (SİG₅) ya da olumsuz (NU. SİG₅) olabilmektedir. Cevabın istenildiği gibi olmadığı durumlarda fal sorularla devam etmektedir.⁵²

8. DUALAR

Hitit arşivlerinde ele geçen dini metin türlerinden biri de tanrılara yapılan dualardır. Dualar genellikle kraliyet ailesine aittir. Halka ait dua bulunamamıştır. Genellikle ülkenin durumu kötüye gittiğinde, sorunlu zamanlarda düzenlenen dualar aracılığıyla olumsuzlukların önlenmesi,

⁴⁸ Ahmet Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*(Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 1.

⁴⁹ A. M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 89-90., De Martino, *Hititler*, 102.

⁵⁰ Gurney, *Hititler*, 135.

⁵¹ Belkıs Dinçol, "Hititler'de Fal ve Kehanet", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, sy. 1-2 (1979), 7.

⁵² B. Dinçol, *Hititler'de Fal ve Kehanet*, 7, 9.

tanrıların etkilenmesi amaçlanmıştır. Kâtipler tarafından yazılan ve kendisine yalvarılan tanrının tapınağına konan dualarda tanrılar övülmektedir. Tarihsel bir değer taşıyan dualar dürüstlikle yazılmışlardır.⁵³ Çeşitli amaçlar için yapılan duaların farklı türleri bulunmaktadır. Bayramlarda ya da bir problemin giderilmesi için yapılan dualarda tanrıya hoş görünmeye çalışılarak ondan istekte bulunulmuştur. Başka bir dua türünde duayı yapan kişi kendisini överek isteklerinin yerine gelmesi durumunda yapacağı iyiliklerden bahsetmektedir. İşlenen bir suçun itirafı ile tanrının affına sığındığı dualar da bulunmaktadır.⁵⁴ Kişinin suçlarını itiraf edip tanrıya sığındığı dualar “*arkuvar*” olarak adlandırılmıştır. “*Mugavar*” olarak adlandırılan türde ritüel ve dualar üzerine tanrılar merhametli ve bağışlayıcı olabilmektedir.⁵⁵

Dualar genellikle Güneş Tanrıçası’na yönelik olarak yapılmıştır.⁵⁶ Büyük bir problem olduğunda çare bulmaları için panteonun en yüksek mevkiinde yer alan tanrılar çağrılmaktadır. Duanın tüm tanrılara ya da geniş bir tanrılar topluluğuna yönelik olmaması durumunda dua Arinna’nın Güneş Tanrıçası’na ya da Hatti’nin Fırtına Tanrısı’na yapılmaktadır.⁵⁷ Duaların genellikle Güneş tanrılarına yönelik olmasında güneşin günlük hareketi sırasında göğün ve yeraltının tanrılarına yapılan duaları iletebileceği düşüncesi ve adaletli olması etkili olmuştur. Ayrıca dualarda Nerik’in Fırtına Tanrısı’na, Yıldırımın Fırtına Tanrısı’na, Lelvani’ye, Telipinu’ya da hitap edilmiştir.⁵⁸

Dualar yalnızca baş rahip kral, kraliçe, mensupları yüksek rütbeli memur ve rahiplerin girebildiği tapınaklarda tapınağın kutsal yerinde tanrı heykelinin ya da tasvirinin önünde yapılmıştır. Dua eden kral, kraliçe ya da prenses olabilmektedir. Duayı dinleyen topluluk dua sonunda “*amin*” anlamına gelen “*öyle olsun*” diyerek bağırılmaktadır. Dua ederken

⁵³ Yasemin Arıkan, “Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 16-22 Eylül 1996* (Ankara: Uyum Ajans, 1998), 45.

⁵⁴ A. M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 87.

⁵⁵ Itamar Singer, *Hittite Prayers* (Atlanta, Ga. : Society of Biblical Literature, 2002), 5., Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 156.

⁵⁶ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 157.

⁵⁷ Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, 45.

⁵⁸ Itamar Singer, “Tanrılara Yakarmak”, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire* içinde, haz. Meltem Doğan Alparslan, Metin Alparslan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 498-499.

sol elin baş parmağı yukarı doğru kaldırılmaktadır.⁵⁹ Ayrıca yapılan duaların tanrılara ulaşması için araya aracı tanrıların sokulduğu görülmektedir.⁶⁰ Örneğin Puduhepa'nın Fırtına Tanrısı'na ve Güneş Tanrıçası'na dualarının iletilmesinde kızları Mezzulla ve torunları Zintuhi'den yardım istenilmiştir. Ayrıca Güneş Tanrısı'na ait olan dualarda İştanu, II. Muvattalli'nin Pihaşaşşi Fırtına Tanrısı'na duasında Güneş Tanrısı, kraliçe Puduhepa'nın Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na duasında Tanrıça Lelvani, Tanrıça Zintuhi, Tanrıça Mezzulla, Zippalanda Kenti'nin Fırtına Tanrısı aracı tanrı olarak görev almışlardır.⁶¹

9. ÖBÜR DÜNYA ANLAYIŞI

Hititlerin öbür dünyaya dair görüşleri Hurriler aracılığıyla Eski Mezopotamya görüşleri ile şekillenmiştir. Mezopotamya'da görülen yeraltının kasvetli, güneşsiz bir ülke olması, bu ülkenin ortasında Ölüm Tanrıçası Ereškigal'in bulunduğu yedi sıra duvarla çevrili ve her duvarında korumaların olduğu bir sarayın varlığı ve bu ülkeye ulaşmak için geçilmesi gereken kapı anlayışında görülen yedi kapı Eski Hitit Telipinu Miti'nde de görülmektedir.⁶² Bu konuda Hititlerde fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak ölümlerini gömme adetleri, mezarlara konulan hediyeler ölümden sonraki bir hayata inandıklarını gösterir niteliktedir. Sıradan insanlar öldükten sonra yeraltına giderken krallar öldükten sonra tanrılaşarak gökyüzüne çıkmaktadır. Ölü ruhlarının yeraltından çıkarak insanları rahatsız etmelerinden korkulmaktadır.⁶³ İnsanın bedeni (hit. *tuekka-*, Nİ.TE) yok olmasına rağmen, ruhu (hit. *iştanza(n)-*, ZI) varlığını sürdürmektedir.⁶⁴ Kirli ve karanlık olarak kabul edilen yeraltında yaşayan tanrılar da "ikinci dereceden tanrılar" ya da "eski tanrılar" olarak adlandırılmıştır.⁶⁵

⁵⁹ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, 99-100.

⁶⁰ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, 101.

⁶¹ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 161, Arıkan, *Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları*, 50.

⁶² Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 197-198.

⁶³ Belkis Dinçol, "Eski Doğu'da İnsanın Yaradılışı, Yaşam ve Ölüm", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, sy. 24 (Mayıs 2007), 3.

⁶⁴ Piotr Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2009) 158., Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, 104.

⁶⁵ Fatma Sevinç, "Hititlerde Yeraltı Dünyası", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 9, sy. 1 (Haziran 2008): 234.

Kökene ve dili bilinmeyen Hititçe'ye uyarlanan efsanevi bir metinde ölümler dünyası şu şekilde tasvir edilmiştir; "...Orada (ölüler diyarında) hiçbir insan diğerini tanımaz. Aynı anneden olan kızkardeşler bile (birbirlerini) tanımazlar. Anne kendi öz evladını tanımaz. Çocuk kendi annesini tanımaz. ... İnsanlar temiz bir masada yemek yemekten yoksundurlar. ... Temiz yemekler de yiyemezler, kötü şeyler içmeye mahkûmdurlar. Balçık çamuru yerler, pislik içerler."⁶⁶

10. ÖLÜ GÖMME ADETLERİ

Hititlerin ölü gömme adetleri konusunda yapılan kazılarda ele geçen mezar örnekleri ve çivi yazılı belgeler bilgi vermektedir. Buna göre Hititlerin ölümlerini hem yaktıkları hem de gömdükleri anlaşılmıştır. Hitit kralı I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde yer alan "*Uygun bir şekilde bedenimi yıkayın, bağrınıza basın ve toprağa gömün.*" ifadeleri Eski Hitit Dönemi'nde ölümlerin yakılmayıp gömüldüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca bu dönemin mezarlıklarında halka ait gömütler ile beraber etnik ve ekonomik nedenlere bağlı olarak her iki gömme tipinin de görülme olasılığı bulunmaktadır. İmparatorluk Dönemi'nde M.Ö. 14. yüzyıl'da ise Hitit ölü kültürü belgeleri aracılığıyla Hititlerin ölümlerini yaktığı bilinmektedir.⁶⁷

Ilıca, Gordion, Alişar, Seydiler, Yanarlar, Büget ve Kazankaya Eski Hitit Dönemi'ne ait olan mezarlıklardır. Bazı bölgelerde -Osmankayasası'nda olduğu gibi- hem yakma hem gömme tipi mezarlar görülürken bazı yerlerde de -örneğin Gordion- yalnızca gömme tipi mezarlar bulunmaktadır. Ölü ruhlarının öfkelenerek kötülük tanrısına ya da bir demona dönüşüp insanlara zarar vermemesi için mezarların bakımına, adakların sunumuna dikkat edilmektedir.⁶⁸ Boğazköy arşivinde bulunan ölü gömme ritüellerinin anlatıldığı metinlerde gömme öncesinde ve sonrasında yapılan hazırlıklar hakkında ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. Bu bilgiler içinde ölünün yakılmasından önce yapılan hazırlıklar, ateşin söndürülmesi, ölünün ruhuna ve çeşitli tanrılara verilen adaklar, libasyon, libasyonun ardın-

⁶⁶ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, 181.

⁶⁷ Sevim Buluç, "Anadolu'da Kremasyon-Ölü Yakma-Geleneği", *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi, 1993), 87.

⁶⁸ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu* 2, 104.

dan kapların kırılması, ölü yemeği, ölü gömme geleneğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁶⁹ Ölen kişinin ardından gerekli uygulamalar yapılmadığı takdirde ölüünün ruhu insanlara zarar verebilmektedir. Bunun için düzgün bir gömme yapılarak gerekli olan kurban sunumlarının ve ayinlerinin ardından ölüünün ruhu sakinleştirilmektedir.⁷⁰

11. HİTİT MİTOLOJİSİ

Hitit dinine kaynaklık eden ve panteonunda yer alan tanrılara dair bilgi veren kaynaklardan biri de Hitit mitleridir. Bu mitlerin bazıları ritüellerin uygulanması esnasında karşımıza çıkmaktadır. Ritüellerin içinde mitlerden parçalara rastlanılmaktadır. Özgün bir yaratımın olmadığı Hitit mitolojisi Mezopotamya, Hurri ve Hatti kültürlerinin etkisi altında kalmıştır. Buna göre İlluyanka Efsanesi, Kaybolan Tanrı Miti, Gökten Düşen Ay Miti, Kamruşepa Miti, Hatti kökenli; Kumarbi Efsanesi, Hedammu Mitosu, Ullikummi Şarkısı, Avcı Kessi'nin Masalı, Appu Masalı, Hurri kökenli; Gilgamiş Destanı ise Mezopotamya kökenli eserlerdir. Bu metinlerde Alalu, Anu, Aranzah (Dicle Nehri), Aştapi, Ea, Ereşgikal, Güneş Tanrısı, Hannahanna, Hepat, Hapantaliia, Hedammu, İlluyanka, İmpaluri, İnara, Kamruşepa, Kaşku, Kubaba, Kumarbi, Lamma, Mukışanu, Ninatta ve Kulitta, Şauşka, Takitiş, Taşmişu, Telipinu, Teşup, Ullikummi, Upelluri gibi tanrı ve tanrıçaların isimleri geçmektedir.⁷¹

Hatti kökenli bir mit olan Kaybolan Tanrı Miti'nde birine ya da bir olaya kızıp kaybolan tanrılar beraberinde bereketi ve bolluğu da götürmektedir. Doğanın yeniden canlanmasını sağlamak için kaybolan tanrıyı geri getirmeye çalışan insanlar bunun için çeşitli ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Bu tip mitlere en bilinen örnek Tanrı Telipinu'nun kayboluşunu anlatan mittir.⁷² Kış günlerinin bitip bereketli günlerin başlaması ile ilgili bir başka mit de İlluyanka Miti'dir. Bu mitte Fırtına Tanrısı ile ejderhanın savaşı anlatılmıştır. Tanrının ejderhayı öldürmesi ile kış sona ermektedir.⁷³

⁶⁹ İ. Metin Akyurt, *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 145.

⁷⁰ Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, 202.

⁷¹ Gurney, *Hititler*, 149.

⁷² Meltem Doğan Alparslan, "Hitit Mitolojisinin Anahatları", *Hititolojiye Giriş* içinde, haz. Metin Alparslan (İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2009), 129.

⁷³ A. M. Dinçol, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 101., Volkert Haas, *Magie und Mythen im Reich der Hethiter* (Hamburg: Merlin Verlag, 1977), 109-114.

Kumarbi Miti, Hurriler'e aittir. Birkaç kompozisyon halinde işlenmiştir ve tümü bir destanlar sırası oluşturmaktadır. İçinde Tanrı LAMMA'nın Şarkısı, Gümüş'ün Şarkısı, Hedammu'nun Şarkısı ve Ullikummi'nin Şarkısı yer almaktadır. Tanrıların babası olarak görülen ve Sümer-Babil mitlerinde Enlil ile eş değer olan Kumarbi, Kumarbi Miti'nde ve Ullikummi Şarkısı'nda geçmektedir. Kumarbi Miti'nde gökte dokuz sene hüküm süren Tanrı Alalu'ya dokuzuncu sene Anu savaş ilan ederek onu yener. Alalu gökten kaçıp yer altına inmiştir. Tahta oturan Anu'nun sadık kolu olan Kumarbi dokuz sene sonra Anu'ya savaş ilan eder. Anu kaçarken Kumarbi onu ayağından yakalayarak aşağıya çeker ve Anu'nun cinsel organını ısırır. Bunun üzerine Anu, Kumarbi'ye dönerek onu üç güçlü tanrıya Fırtına Tanrısı'na, Aranzah Irmağı'na (Dicle) ve büyük Tanrı Taşmışu'ya (Fırtına Tanrısı'nın küçüğü) hamile bıraktığını söyler. Anu kaçır, Kumarbi ağzında ne varsa tükürür. Onun yerine yeryüzü hamile kalıp üç tanrıyı doğurur.⁷⁴ Çocuğu olmayan bir adamın hikâyesinin anlatıldığı bir başka hikâyede de her şeye sahip olan ancak çocuğu olmayan Appu'nun Güneş Tanrısı'na bir koyun kurban edip ondan çocuk istemesinin ardından karısının hamile kalması ve doğan çocuğa "Kötü" adının verilmesi ve tekrar hamile kalarak ikinci çocuğa da "Adalet" adının verilmesi ile iki kardeşin büyüyünce miras kavgasına girişmesi anlatılmaktadır.⁷⁵ Hititler mitolojik metinler aracılığıyla doğada meydana gelen kuraklık, yağmur, açlık, kıtlık, bereket, bolluk gibi benzeri pek çok olayın nasıl olduğuna dair sorulara etyolojik açıklamalar getirmeye çalışmışlardır. Ortaya çıkan her türlü durumdan yalnızca insanlar değil tanrılar da etkilenmektedir. Söz konusu mitolojik metinler tanrıların hoşnutluğunu kazanmak için rahipler tarafından çeşitli ritüellerde kullanılmıştır.

SONUÇ

Hitit dinine kaynaklık eden arkeolojik ve filolojik veriler, Hitit pantheonu, tanrı tasvirleri, tapınaklar, bayram törenleri, büyü, fal, kehanet uy-

⁷⁴ De Martino, *Hititler*, 107., Gurney, *Hititler*, 159-160., Haas, *Hethitische Berggötter Und Hurratische Steindämonen, Riten, Kulte und Mythen, Eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen*, 130-134.

⁷⁵ Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu 2*, 179-180., Ali Osman Elmalı, "Hititler'de Mitoloji" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 1991), 153-156., Jana Siegelova, *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1971) 1-34.

gulamaları, dualar, öbür dünya anlayışı, ölü gömme adetleri, mitler çerçevesinde ele aldığımız Hitit dininin en belirgin özelliği oldukça geniş pantheonu sahip olmasıdır. Kendilerini “Bin Tanrılı Halk” olarak adlandıran Hititler tanrılarıyla olan ilişkilerinde onlara ibadet etmeye, ihtiyaçlarını yerinde ve zamanında karşılamaya dikkat etmişlerdir. Aksi bir durumda tanrıların kendilerine kızarak onları açlık, hastalık gibi felaketlerle cezalandırabileceklerine inanmışlardır. Hititlerin inançlarının şekillenmesinde buldukları coğrafi konum, iklim, bitki örtüsü, jeolojik özellikler de etkili olmuştur. Yapılan kazılar ile ele geçen Hititlere ait tabletlerin büyük bir çoğunluğunun dinsel metinler olması Hitit toplumunda din kavramının ne ölçüde yer kapladığını göstermektedir. Çok tanrılı bir devlet dini olan Hitit dini kendine ait yerel gelenekleri olan yerel kültürlerden ve başkent Hattuşa’ya bağlı olan kralın devlet dininden meydana gelmiştir.⁷⁶ Anadolu’ya dışarıdan gelen Hititler kendi tanrılarının yanında Anadolu’da yer alan ayrıca karşılaştıkları toplulukların sahip olduğu tanrılardan ve inançlardan etkilenerek din dünyalarını şekillendirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Rukiye. “Hitit Devlet Antlaşmaları, Devletin Dili”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, sy. 13 (Ocak 2010): 94-103.
- Akyurt, İ. Metin. M.Ö. 2. Binde Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Alp, Sedat. *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu’da Üzüm ve Şarap*. Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları, 1999.
- Alparslan Doğan, Meltem. “Bin Tanrılı Halk”. *National Geographic Türkiye Dergisi*, sy. 57 (Ocak 2006): 78-79.
- Alparslan Doğan, Meltem. “Hitit Dini ve Tanrıları”, *Hititolojiye Giriş* içinde, haz. Metin Alparslan. 119-127. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2009.
- Alparslan Doğan, Meltem. “Hitit Mitolojisinin Anahatları”, *Hititolojiye Giriş* içinde, haz. Metin Alparslan. 128-132. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 2009.
- Alparslan Doğan, Meltem. “Hitit İnanç Sistemi”. *Arkeo Atlas, Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası*, sy. 1 (2011): 270-271.
- Arıkan, Yasemin. “Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları”. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 16-22 Eylül 1996*. Ankara: Uyum Ajans, 1998.
- Arıkan, Yasemin. “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 38, sy. 1-2 (1998): 271-285.

⁷⁶ Yasemin Arıkan, “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 38, sy. 1-2 (1998): 272.

- Ankan, Yasemin. "Hitit Kültünde Bir Görevli: LÚtazzelli-". *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 02-08 Eylül 2002*, Ankara: Nokta Ofset, 2005.
- Bryce, Trevor. *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. trc. Müfit Günay. Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Bilgi, Önder. *Anadolu'da İnsan Görüntüleri, Klasik Çağ Öncesi*. İstanbul: Aygaz, 2012.
- Bittel, Kurt. *Hattusha, Capital of the Hittites*. New York: Oxford University Press, 1970.
- Buluç, Sevim. "Anadolu'da Kremasyon-Ölü Yakma-Geleneği". *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*. Ankara: 1993.
- Darga, Muhibbe. "Hitit Çivi Yazısı Belgelerinde Geçen LÚ.MEŠ *hılammati*- Kelimesinin Anlamı". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 1 (1970), 121-130.
- Darga, Muhibbe. *Karahna Şehri Kült Envanteri XXXVIII 12*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973.
- Darga, Muhibbe. *Hitit Sanatı*. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, 1992.
- De Martino, Stefano. *Hititler*. trc. Erendiz Özbayoğlu. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- De Martino, Stefano. "Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları, Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanırlı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob. 445-447. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.
- Diñçol, Ali M. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*. İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982.
- Diñçol, Belkıs. "Hititler'de Fal ve Kehanet", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 1-2 (1979): 6-10.
- Diñçol, Belkıs. "Eski Doğu'da İnsanın Yaradılışı, Yaşam ve Ölüm". *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 24 (Mayıs 2007): 1-3.
- Elmalı, Ali Osman. "Hititler'de Mitoloji". Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 1991.
- Ertem, Hayri. "Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türklere, Osmanlılara ve Günümüz Anadolu'suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-1". *Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)*, c. 6, sy. 2 (2003): 39-72.
- Gavaz Sir, Özlem. "Hititlerin Bin Tanırlı Yolculuğu Hac". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, sy. 41 (Eylül-Ekim 2014): 50-63.
- Gurney, Oliver Robert. *Hititler*. trc. Pınar Arpaçay. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2001.
- Güterbock, H. G. "Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları". *Belleken* 7, sy. 26 (1943): 273-293.
- Güterbock, Hans Gustav. "Some Aspects Of Hittite Festivals", *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans Gustav Güterbock* içinde, eds. Harry A. Hoffner-I. L. Diamond. 87-90. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1997.
- Haas, Volkert. *Magie und Mythen im Reich der Hethiter*. Hamburg: Merlin Verlag, 1977.
- Haas, Volkert. *Hethitische Berggötter Und Hurritische Steindämonen, Riten, Kulte und Mythen, Eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1982.

- Haas, Volkert. "Hitit Dini", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob. 438-442. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.
- İmparati, Fiorella. *Hitit Yasaları*. trc. Erendiz Özbayoğlu. Ankara: İtalyan Kültür Heyeti, 1992.
- Klinger, Jörg. "Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri, Büyü Ritüellerinin Hititler'deki İşlevi ve Önemi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob. 456-458. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.
- Macqueen, J.G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. trc. Esra Davutoğlu. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2013.
- Naumann, Rudolf. *Eski Anadolu Mimarlığı*. trc. Beral Madra. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Ökse, A. Tuba. "Eski Önasya'dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, sy. 6 (2006): 67-72.
- Reyhan, Esmâ. "Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme". *Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)*, c. 6, sy. 2 (2003): 111-142.
- Reyhan, Esmâ. "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, c. 2, sy. 3 (Kış 2008): 227-242.
- Seeher, Jürgen. "Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar, Hitit Başkenti Hattuşa'da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter* içinde, haz. Wenzel Jacob. 450-452. Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 2002.
- Sevinç, Fatma. "Hititlerde Yeraltı Dünyası". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 9, sy. 1 (Haziran 2008): 231-247.
- Siegelova, Jana. *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1971.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*. Atlanta, Ga.: Society of Biblical Literature, 2002.
- Singer, Itamar. "Tanrılara Yakarmak", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu/Hittites An Anatolian Empire* içinde, haz. Meltem Doğan Alparlan, Metin Alparlan. 494-500. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Süel, Aygül. *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1985.
- Süel, Aygül. "Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Taracha, Piotr. *Religions of Second Millennium Anatolia*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2009.
- Ünal, Ahmet. *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70=Bo 2011)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu 2*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.
- Ünal, Ahmet. *Hititler Devrinde Anadolu 3*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.